

Cronologia dels cent anys del descobriment de les pintures rupestres del barranc de la Valltorta

Javier Folch Roda

Químic. Membre de la Directiva del Centre d'Estudis del Maestrat.

AGRAÏMENTS

Rafael Martínez Valle i Pere Miquel Guillem Calatayud, per la revisió del treball, les seves puntualitzacions i aclariments i per la cessió de algunes de les imatges fotogràfiques d'aquest article, que formen part del fons documental del IVCR+I (Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació). A Ximo Roca, company i sobretot amic, pels seus consells, i a Francisco Javier Esteller Bellés per la revisió ortogràfica del text.

MEMORIAL

Aquest article pretén ser un homenatge a Josep Francesc Pitarch i Roda, qui va estimar molt Tírig, i amb qui vam inventariar i catalogar 1.450 barraques de pedra en sec al terme municipal de Tírig (Alt Maestrat) i per les moltes vivències passades junts.

RESUM

AQUEST TREBALL PRETÉN DESCRIBRE LES PRINCIPALS NOTÍCIES I FITES QUE HAN PASSAT DURANT ELS CENT ANYS QUE HAN TRANSCORREGUT DES QUE ALBERT RODA VA DONAR A CONÈIXER LA EXISTÈNCIA DE LES PINTURES DE LA COVA DELS CAVALLS.

PARAULES CLAU: CENTENARI, DESCOBRIMENT, PINTURES RUPESTRES, BARRANC DE LA VALLTORTA.

RESUMEN

ESTE TRABAJO PRETENDE DESCRIBIR LAS PRINCIPALES NOTICIAS E HITOS QUE HAN PASADO DURANTE LOS CIENTO AÑOS QUE HAN TRANSCURRIDO DESDE QUE ALBERT RUEDA DIO A CONOCER LA EXISTENCIA DE LAS PINTURAS DE LA CUEVA DE LOS CABALLOS.

ABSTRACT

THIS WORK AIMS TO DESCRIBE THE MAIN NEWS AND MILESTONES THAT HAVE HAPPENED DURING THE ONE HUNDRED YEARS THAT HAVE PASSED SINCE WHEN ALBERT RODA ANNOUNCED THE EXISTENCE OF THE PAINTINGS OF THE CAVE OF HORSES.

Febrer del 1917. El pastor de Tírig Alberto Roda Segarra dona a conèixer la existència de pintures de la cova dels Cavalls al seu conegut Francisco Polo, veí d'Albocàsser que a mitjans de març va portar la notícia amb dibuixos del mateix Polo, a mà, del 17 de febrer del 1917, a Castelló al catedràtic d'Història Natural de l'Institut General i Tècnic de Castelló, D. Antimo Boscà, que el 18 de març de 1917 va organitzar una expedició per visitar la cova i valorar el descobriment. Després de la visita al barranc de la Valltorta, el professor Boscà va preparar un ampli informe al respecte que va fer arribar al Museu Nacional de Ciències Naturals de Madrid per demanar la presència de un especialista per a un estudi de les pintures. Es va designar el professor Huc Obermaier. Es denominà cova del Cavalls perquè la gent del lloc creien que les figures pintades eren cavalls.

Març 1917. A mitjans de març Josep Senent (inspector d'ensenyament primari i col·laborador de l'Institut d'Estudis Catalans, a qui Alberto Roda i F. Polo van donar la notícia del descobriment de les pintures) va comunicar a l'Institut la notícia del descobriment de la Valltorta. Es va preparar una comissió que estava formada per Pere Bosch Gimpera, Josep Corominas i Antoni Vila.

Febrer-març 1917. Alberto Roda Segarra descobreix altres coves amb pintures, coves del Civil o «Ribassals», cova dels Tolls, cova Rull (prop del mas de Rull), Cova de l'Arc, cova del Mas d'en Josep, cova del Lledoner, calçades del Matà, cova del Salt o Saltadora i el grup del Puntal.

Alberto Roda, prop de la cova del Civil . Any 1917. Fons documental IVCR+I.

22 de març del 1917. Apareix la notícia del descobriment de les pintures rupestres de la Valltorta als diaris: *La Correspondencia de España*, *El Siglo Futuro*, *El Adelantado*, *El Restaurador*.

23 de març del 1917. El diari *El Siglo Futuro* publica la notícia que han arribat a Castelló els senyors Bosch Gimpera, Corominas i Vila comissionats per l'Institut d'Estudis Catalans de Barcelona per realitzar estudis de l'estació prehistòrica descoberta recentment a Tírig. Aqueixa mateixa tarda surten amb cotxe i és esperat el Dr. Obermaier.

24 de març del 1917. El diari *La Mañana* y *Las Provincias* publiquen que s'ha comunicat a l'Acadèmia de San Fernando la troballa artística d'una cova prehistòrica i s'espera l'arribada de perits que taxen el valor de dita troballa.

24 de març del 1917. Els diaris *El Correo Español* i *Pueblo* publiquen la mateixa notícia que *El Siglo Futuro* el dia anterior.

24 de març del 1917. Huc Obermaier per la Comissió d'Investigacions Paleontològiques y Prehistòriques de Madrid; D. Antimo Boscà per la Real Societat Espanyola d'Història Natural, D. Emilio Aliaga per la Comissió Provincial de Monuments de Castelló i el Sr. Luis del Arco en representació de la Real Acadèmia de la Història, es van trobar amb la Comissió de l'Institut d'Estudis Catalans a la cova dels Cavalls.

25 març del 1917. Les dues comissions visiten conjuntament la cova del Civil, que havia sigut notificada per Alberto Roda el mateix 24 de març del 1917.

28 de març del 1917. El baró d'Alcalalí visita la cova de les «Estavigues» (cova dels Cavalls) i posteriorment publica «Frescos prehistóricos de Tírig (Castellón de la Plana)».

Investigadors i curiosos a la cova dels Cavalls, abril 1917. Fotografia d'Antimo Boscà. Fons doc. IVCR+I.

29 de març del 1917. El *Diario de Valencia* va publicar un article de Manuel Bellido, corresponsal d'aquest diari a Castelló i que va formar part de la Comissió de Castelló, integrada per Luis del Arco, Francisco Polo, Emilio Aliaga, Antimo Boscà i el mateix Bellido, amb comentaris dels investigadors referents a les pintures descobertes. I un altre full amb més comentaris tècnics i de Francisco Polo, que comentava la seva primera visita a la cova dels Cavalls acompanyat per Alberto Roda.

1 i 3 de abril del 1917. El diaris *La Acción* i *El Imparcial* publiquen la notícia que en la darrera sessió de l'Acadèmia de la Història es va produir una interessant discussió científica entre els senyors Fita, Melida, Antón y Ferrándiz i el marquès de Cerralbo, respecte de les coves de pintures prehistòriques que s'acaben de descobrir al poble de Tírig (Castelló).

10 d'abril del 1917. El diari *El Restaurador* comenta que ha arribat a Albocàsser, com a delegat del marquès de Cerralbo, l'arqueòleg Juan Cabré Aguiló per realitzar estudis de les coves recentment descobertes.

11 d'abril del 1917. El diari *El Restaurador* notifica l'arribada d'Obermaier a Castelló per continuar els estudis de les pintures de la Valltorta.

Abril 1917. Tornen a la Valltorta les Comissions d'Investigacions Paleontològiques i Prehistòriques de Madrid amb Huc Obermaier, Paul Wernert, Benítez Mellado i Eulogio Varela; i la de l'Institut d'Estudis Catalans amb Pere Bosch Gimpera, Josep Ribera, Francesc Martorell, Francesc Font, Joan Vila, Matías Pallarés i Agustí Duran i Sanpere, per estudiar les pintures del barranc. Al mateix temps, apareix al barranc de la Valltorta Juan Cabré Aguiló, en representació del marquès de Cerralbo, que era membre de la Real Acadèmia de la Història. Ini-

La cova dels Cavalls, hivern de 1917. Fons documental IVCR+I.

cialment treballen en conjunt però les desavinences entre ells fan que acaben treballant per separat.

19 d'abril del 1917. El *Diario de Valencia* publica la tornada a Madrid de l'arqueòleg Cabré després d'haver efectuat estudis durant quinze dies a les pintures de la Valltorta.

22 i 25 de abril del 1917. Els diaris *La Acción* i *La Época* publiquen que dintre de la Acadèmia de la Història es dona notícia d'una carta rebuda del representant de la Acadèmia a Castelló, el Sr. Luis del Arco, referent al fet que prompte el Sr. Juan Cabré, que és el delegat del marquès de Cerralbo, tornarà amb informes respecte al descobriment de les pintures rupestres de Tírig.

6 al 11 de maig del 1917. El Sr. Juan Cabré, que va calcar amb certa rapidesa les imatges de les pintures de la Valltorta, acompanyat per Alberto Roda i Francisco Polo, les va presentar al Congrés de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, realitzat a Sevilla entre els dies 6 i 11 de maig del 1917.

18 de maig del 1917. Luis del Arco, representant de la Real Acadèmia de la Història redacta un informe per al Boletín de la Real Academia de la Historia, corresponent al període juliol-setembre del 1917 titulat «Descubrimiento de pinturas rupestres en el barranco de Valltorta (Castellón)». Luis del Arco va ser el descobridor de la cova Alta del Lledoner, aqueix any 1917.

17 de juny del 1917. El diari *La Acción* publica que el Sr. Juan Cabré presenta els dibuixos de les pintures rupestres, estudiades per ell, a les coves de Tírig (Castelló).

21 de juliol del 1917. A la revista il·lustrada *La Esfera* surt un article, anomenat «El abrigo prehistórico de Tírig-Una población íbera», signat per Julio Milego. As-

signa el descobriment de les pintures a Antimo Boscà i a Francisco Polo.

3 d'agost del 1917. El Dr. Boscà im-
parteix una conferència a la Exposició
de la Universitat de València, ense-
nyant i comentant dibuixos de les pin-
tures rupestres de Tírig. Es fan ressò
d'aquesta notícia els diaris *El Pueblo*,
Las Provincias i *El Correo Español*.

10 d'octubre del 1917. A *Las Provin-
cias*, el catedràtic universitari d'Histò-
ria Natural Francisco Beltrán diu que
s'han maltractat, fins al punt de fer de-
saparèixer, figures de les pintures ru-
pestres de Tírig.

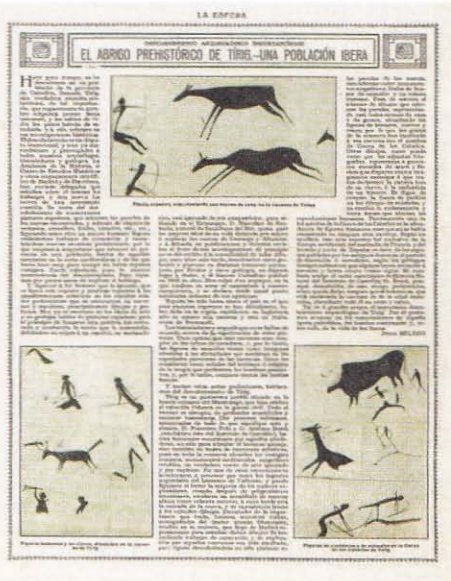
11 d'octubre del 1917. Als diaris *El
Día* i *La Correspondencia de Valencia* es
notifica un robatori, que es va denunci-
ar davant del governador civil de Castel-
lón: havien desaparegut les principals figures de les coves prehistòriques de Tírig.
Segons l'article, el governador va disposar una inspecció, en la qual es va compro-
var que de la Saltadora faltava la figura d'un cavall, i de les altres coves faltaven
trossos dels retaules. La Guàrdia Civil vigilava les coves i investigava el robatori.

20 d'octubre del 1917. El Dr. Hernández Pacheco, director de la Comissió d'In-
vestigacions Paleontològiques i Prehistòriques, va viatjar a Morella amb l'objecte
de conscienciar les autoritats d'aquesta població per a la vigilància i custòdia de
les pintures rupestres de Morella la Vella, perquè no torni a passar el cas de les
de Tírig, on s'han malmès algunes figures de les pintures.

Setembre-desembre 1917. A la revista *Archivos, Bibliotecas y Museos*, edició set./des.
del 1917 al full 267 es notifica que a la publicació *Archivo de Arte Valenciano* edi-
ció gener-juny es publica «Frescos prehistóricos de Tírig (Castellón de la Plana)»
pel baró d'Alcahalí. A la mateixa revista, es publica la concessió per Reial ordre
de 8 de mayo de 1917 a Francisco Polo García per a fer excavacions en diversos
llocs de la Valltorta; els llocs es relacionen al mateix escrit.

Any 1918. F. Almarche publica «La Antigua civilización ibérica del Reino de
Valencia», on s'inclou un apartat dedicat a Tírig i dona a conèixer el descobri-
ment de les pintures i mostra figures de la cova dels Cavalls.

17 de juliol del 1919. La revista *España* al número 222 i al full 14 es fa ressò
de la publicació del llibre *Las pinturas rupestres del barranco de la Valltorta* (Castel-
lón), dels autors Hugo Obermaier i Paul Wernet (*Junta para ampliación de estudi-
os. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria núm. 23.*

Publicació La Esfera del 21-07-1917, núm. 186,
pàg. 10. Fons documental IVCR+I.

Madrid, 1919, 134 pàgines, XVI grandes láminas, 68 figuras en el texto). I fa un resum de la publicació.

Setembre-octubre del 1919. A la publicació de la *Cámara Oficial del Libro* núm. 5 full 23, es notifica el llibre d' Obermaier i Wernert amb un preu de venda de 12 pessetes.

22 de maig del 1921. Al núm. 19 de la publicació *La Ilustración Española y Americana* i al full 225, apareix una ressenya d'una exposició on participa Obermaier i es mostren figures de les pintures del barranc de la Valltorta.

Any 1923. Agustí Durán i Sanpere i Maties Pallarés van publicar a *l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1915-1920, VI, pàg. 444-454, els treballs que van dur a terme a la Valltorta en l'article «Exploració arqueològica del barranc de la Valltorta».

Any 1923. Joan Cabré publica «Las pinturas rupestres de la Valltorta. Desaparición de las pinturas de una de las estaciones prehistóricas de este valle», en *Actas y memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*.

7 de maig del 1924. Es publica a *La Gaceta* i a *La Correspondencia de España* una Reial ordre en què es declaren monuments arquitectonicoartístics, com a mitjà de preservació de la seva destrucció i per a atendre a la conservació i custòdia, les coves de Civil (Tírig), la dels Cavalls (Albocàsser) i la Saltadora (Coves de Vinromà). Es pot apreciar que hi ha una errada, ja que ubica la cova dels Cavalls a Albocàsser quan és al terme de Tírig. La mateixa notícia apareix el 15 de maig a la publicació *La Construcción Moderna*.

Any 1924. Pere Bosch Gimpera publica *Els problemes arqueològics de la província de Castelló*.

Any 1925. Joan Cabré publica «Escena bélica de la Cova de Cevil», en *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*.

Any 1926. M. Kühn publica *Die Malereien der Valltorta-Schlucht*, que contribueix al millor coneixement de l'art rupestre llewantí.

Any 1927. Francisco Esteve Gálvez va visitar el barranc de la Valltorta i va descobrir pintures inèdites al cingle de l'Ermità, la coveta de Montegordo i a les coves dels Ribassals.

6 de juliol del 1928. J. Royo y Gómez publica al diari *Heraldo de Castellón* un article titulat «La edad de las pinturas rupestres de Levante», on conclou dient que, en contra de les tesis de l'abat Breuil i Obermaier, són del mesolític.

16 de març del 1929. El pintor Juan Bautista Porcar escriu un article a *l'Heraldo de Castellón* titulat «Els turistes i el desastre», en el qual literalment escriu «A Tírig a les famoses coves ja no resta un tros de pintura rupestre per mostrar. Calamitosament deixem perdre este tresor científic de la prehistòria».

Any 1930. Es fan modificacions als accessos a la cova dels Cavalls per a poder accedir millor.

30 de març del 1934. El diari *La Luz* publica, en l'apartat «Conozca usted España» excursions des de Castelló. Una d'aquestes excursions és a Tírig, a 70

quilòmetres: coves del barranc de la Valltorta (Paleolític) amb pintures rupestres.

29 de juliol del 1934. El diari *La Cruz* publica la notícia que el 27 de juliol van visitar la ciutat de Tarragona un grup d'estudiants francesos acompanyats pels seus professors i per l'arqueòleg alemany Leo Frobenius i altres arqueòlegs alemanys que estaven delegats especialment pel govern alemany amb la missió d'estudiar les pintures rupestres del barranc de la Valltorta. Van treballar a la Valltorta l'any 1934 a les coves del Civil, Cavalls, Saltadora i mas d'en Josep.

1934-1960. Juan Bautista Porcar realitza documentació i estudi dels conjunts rupestres d'Ares i de la Valltorta i publica nombrosos articles al *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*.

Any 1939. J. Maluquer va publicar *Las industrias con microburiles de la Valltorta*, en què va estudiar una sèrie de microburins que s'havien recollit a la Valltorta i els va datar del Mesolític final o del Neolític.

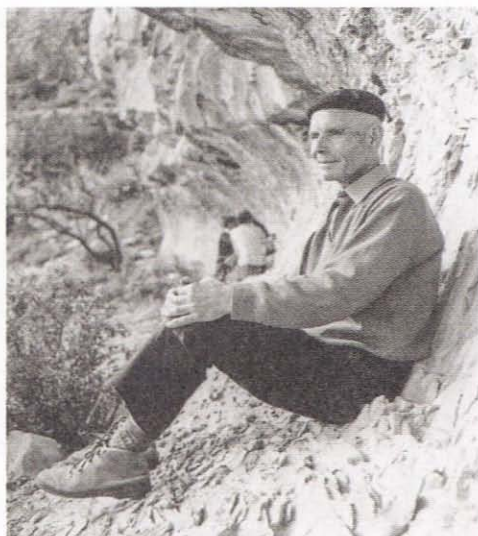
Any 1942. De la Direcció General de Belles Arts es va contractar Serafi Adell, veí d'Albocàsser, com a guarda de les pintures de la Valltorta.

Any 1957. El Seminari d'Història Primitiva de l'Home de la Universitat de Madrid, va encarregar al professor alemany Dr. Erich Pietsch un inventari gràfic del més destacat de l'art rupestre espanyol. Es va designar al Dr. Esteve Gálvez assessor tècnic per a l'art rupestre llevantí. Els treballs de camp es va realitzar durant els estius dels anys 1957, 1958 i 1959.

Any 1961. Agustí Duran i Sanpere publica el llibre *Tornant-hi a pensar (evocacions de moments viscuts)*, editat per Selecta, en el qual va fer ressenyes dels seus treballs arran de la descoberta de les pintures del barranc de la Valltorta. Descriu els aspectes humans de l'expedició a la Valltorta en quinze fulls.

21 maig del 1963. Uns francesos arranquen pintures de la cova del Civil i se les emporten. El pintor Juan Bautista Porcar denuncia el fet al diari *Mediterráneo* en articles del 25 de juny i del 11 de juliol de mateix any. Després del robatori, es decideix el tancament de les coves dels Cavalls i Civil. El 27 d'octubre del mateix any visita les coves el governador civil per a comprovar les obres de protecció realitzades, consistents en una porta de reixa i una tanca de filferro.

L'any 1968. A. Beltrán Martínez publica *Arte rupestre levantino*.

Serafi Adell, guarda de la Valltorta a partir de l'any 1942. Fons documental IVCR+I.

Inauguració de la tanca de la Cova dels Ribassals o Civil, any 1963. Fons documental IVCR+I.

1960-1970. Els professors Antonio Beltrán i Eduard Ripoll realitzen estudis parcials de la Saltadora. Beltrán publica l'any 1965 «Nota sobre el grupo de tres figuras negras del abrigo de La Saltadora en el barranco de la Valltorta (Castellón)» i Ripoll publica l'any 1970 «Notícia sobre l'estudi de les pintures rupestres de 'La Saltadora' (Barranc de la Valltorta, Castellón)».

1 gener del 1971. Es contracta Manolo Centelles, veí d'Albocàsser, com a vigilant de la Valltorta.

Any 1971. Ramón Viñas publica «Peligro en las pinturas de arte levantino. Barranco de la Valltorta».

Any 1973. Albert Serrat Paris publica «Estudio Geomorfológico del Barranco de la Valltorta (Castellón)».

Any 1974. A la publicació *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, Francisco Esteve Gálvez va publicar «Probable significado de unas pinturas rupestres del Maestrazgo».

Dec. 1974. Exposició de pintures rupestres del barranc de la Valltorta a la Diputació Provincial de Castelló, per F. Gusi i conferències de José F. Villalta, Domingo Campillo i Ramón Viñas.

Any 1975. Ramón Viñas descobreix l'abric anomenat de La Taruga, que fa referència a la propietària del lloc.

Any 1975. Es crea el Servei de Investigacions Arqueològiques i Prehistòria de la Diputació Provincial de Castelló, que porta a terme diverses excavacions en diversos jaciments a l'entorn i dintre del barranc de la Valltorta.

Any 1977. Mª José de Val va publicar un estudi amb el títol «Yacimientos líticos de superficie en el barranco de la Valltorta (Castellón)», on cataloga els elements lítics trobats a la Valltorta.

15 de novembre del 1978. Francesc Gusi, responsable del Servei d'Arqueologia Provincial de la Diputació de Castellón, en una entrevista al diari *Mediterráneo* critica com estan deixant els visitants les pintures rupestres de la Valltorta i de Gasulla, i diu que estan en un estat lamentable.

Anys 1979-1980. R. Viñas publica «Figuras inéditas del barranco de La Valltorta» i «Nuevas manifestaciones de arte rupestre en el Maestrazgo (Castellón)».

Any 1980. Ramón Viñas, quan feien unes prospeccions per la zona, va descobrir els abrics del mas d'en Salvador, al terme d'Albocàsser.

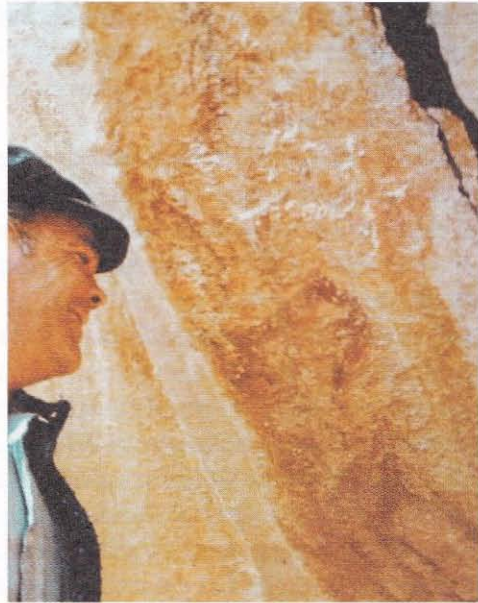
Any 1981. Es va editar *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, tom V que corresponia a l'any 1978, pel Departament d'Arqueologia de la Exma. Diputació de Castelló, un article de Ramón Viñas titulat «Informe sobre un microorganismo detectado en las pinturas rupestres del Barranco de la Valltorta» i també «La Valltorta y su conjunto rupestre, Castellón de la Plana, España».

Anys 1981 i 1982. Es protegeixen tancant les coves de pintures rupestres més importants de la Valltorta.

Anys 1981 i 1982. R. Viñas publica «La Valltorta y su conjunto rupestre, Castellón de la Plana» en *Actas del X Congreso de UISPP* (Mèxic) i al 1982 al *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*.

Any 1982. Ramón Viñas, amb altres col·laboradors, publica *La Valltorta. Arte rupestre del Levante español*, una excel·lent monografia de la Valltorta en diferents vessants i disciplines. Amb pròleg o presentació del Dr. Eduard Ripoll i Perelló i editada per Ediciones Castell, S.A.

Gener de 1982. Es fa públic que Manolo Centelles, veí d'Albocàsser i guarda del Ministeri de Cultura per al barranc de la Valltorta, havia descobert tres nous abrics amb pintures rupestres, que va denominar cova d'en Cabrera, cova de la Mustela i cova Centelles. Són a uns 3 quilòmetres de la Valltorta. Es van donar a conèixer el any 1981 per Viñas i Sarrià en *Cuadernos de Prehistòria*

Manolo Centelles, guarda de la Valltorta a partir de l'any 1971. En 1982 descobriria la cova d'en Cabrera, la cova de la Mustela i la cova Centelles (fotografia familiar cedida pel seu fill José Vicente Centelles Roig).

y *Arqueología Castellonense* amb el títol «Notícia de un nuevo conjunto de pinturas rupestres en Albocàsser».

Any 1982. Francesc Gusi publica «Prehistòria. La Valltorta. Arte rupestre del Levante Español».

Any 1983. Al tercer número de *Llançol de romaní*, que era el butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, Ramón Viñas publica l'article «La Valltorta i el seu conjunt rupestre», on aporta hipòtesis i dades arqueològiques al respecte.

Any 1983. Assumides les competències autonòmiques per la Generalitat Valenciana, en va posar en marxa un projecte de gestió integral per a solucionar els problemes de conservació de la Valltorta, dissenyat per a la creació de un parc cultural.

Dec. de 1983. El Consell Internacional de Museus depenent del UNESCO comença una catalogació i presa de dades respecte a la situació de l'art rupestre al món. Van visitar la Valltorta acompanyats i assessorats per Antonio Beltrán de la Universitat de Saragossa, Ramón Viñas, Francesc Gusi, José Luis Constante i altres especialistes catalans i aragonesos.

Anys 1983 i 1984. A final d'aquest any, es van començar els treballs de millora dels accessos a la cova del Civil, cova dels Cavalls i del mas d'en Josep, en compliment de un conveni signat per l'INEM i la Generalitat Valenciana.

Juny del 1984. Tomás Llorens, director general de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, va visitar la Valltorta i va presentar un projecte amb un híbrid entre un parc natural i un museu. Es projecten instal·lacions de serveis d'oci, com un càmping i altres serveis didàctics, per a programar excursions amb guies. L'esborrany del projecte, el va redactar J. L. Constante Lluch, tècnic del Serveis Territorials de Castelló i l'equip de treball hi havia Ramón Viñas com a especialista en art rupestre, Artur Zaragoza com a arquitecte i el propi Constante Lluch.

16 d'octubre del 1984. Es va celebrar una reunió als Serveis Territorials de Cultura, amb assistència de representants de Cultura, IRYDA, ICONA, Diputació, alcalde de Tírig i dos experts, en geologia, Luis Alcalá, i de pintures rupestres Ramón Viñas. En la reunió, es va parlar dels projectes per a crear un parc natural a la Valltorta i dels serveis addicionals que tindria el parc.

15 de març del 1985. Es publica al diari *Mediterráneo* l'article «El Barranc de la Valltorta será Espacio Natural Protegido», on s'explica el pla i es comunica una inversió de 160 milions de pessetes al projecte.

Març del 1985. Reunions informatives als pobles que estarien implicats en el Parc Natural de la Valltorta, Les Coves de Vinromà i Tírig, per a explicar als veïns les conseqüències de fer el parc natural a la zona.

20 d'abril del 1985. La Conselleria de Cultura va difondre una nota relativa a la protecció de l'espai de la Valltorta, amb tres nivells de protecció. No es prevenien expropiacions de terrenys.

4 de maig del 1985. Al diari *Mediterráneo* es publica un article en què Ramón Viñas indica que la protecció actual de la Valltorta es insuficient. Proposa adoptar la protecció del parc, construir un museu i deixar obertes al públic quatre dels dèsset abrics que hi ha.

10 de maig del 1985. Francesc Gusi, arqueòleg i director del Servei Arqueologia Provincial, es fa ressò de la polèmica plantejada als pobles del barranc de la Valltorta, per la creació del parc natural d'aquest entorn, i dona la seva opinió al respecte.

19 i 26 de maig del 1985. Vicent Meseguer Folch publica al diari *Mediterráneo* «Pintura rupestre levantina (I) i (II)».

Maig, juny i juliol del 1985. Apareixen diverses opinions, de vegades controvertides, al voltant de la possible creació del Parc Natural de la Valltorta per la Generalitat Valenciana, al diari *Mediterráneo* i arran de la polèmica creada al respecte.

12 i 19 de juny del 1985. Vicent Meseguer Folch va publicar «La Valltorta I i II» al diari *Mediterráneo*, dintre de «Cultura i Aula» i en l'apartat «Antologia Monumental».

16 d'octubre del 1985. El diari *Mediterráneo* publica que, segons ha dit el Conseller de Cultura, Ciprià Ciscar, han recollit més informació al voltant de la Valltorta i flexibilitzaran el projecte definitiu i segurament desapareixerà el nivell tres de protecció contemplat en el Parc Natural. Al final, es va abandonar el projecte de la creació del parc, però es va continuar amb la construcció del museu, de part dels equipaments i de la protecció física dels principals conjunts de pintures.

Octubre del 1985. Es fa públic que la BBC filmarà les pintures rupestres de la Valltorta i de Gasulla per il·lustrar un documental anomenat «El primer Edén», que s'emetrà l'any 1987.

Any 1985. A. Beltrán Martínez publica «Problemas del arte rupestre levantino en la provincia de Castellón», on defineix sis fases per a la cronologia de l'art rupestre llewantí.

Anys 1986-1987. R. Viñas publica «Figuras inéditas del Barranco de la Valltorta».

Any 1987. Es va fer una reunió de treball promocionada per la Generalitat Valenciana i la Fundació Paul Getty per a tractar la conservació de l'art rupestre.

Anys 1987-1988. Ramón Viñas publica «El proyecto de La Valltorta, Castellón» i «Un nuevo ejemplo de figura humana flechada en el conjunto de la Valltorta (Castellón)», en col·laboració amb A. Rubio.

Any 1992. F. Gusi publica «Barranco de la Valltorta».

Any 1994. Es recupera la figura 68 de les Coves del Civil, arrancada de la cova durant la Guerra Civil.

Any 1994. Es protegiren mitjançant nous tancaments la cova dels Cavalls, les coves del Civil, el mas d'en Josep i la Saltadora.

Desembre de any 1994. Inauguració del museu de la Valltorta, dissenyat pels arquitectes Miguel del Rey Aynat i Íñigo Magro de Orbe. Està situat a la partida del pla de l'Om, al terme municipal de Tírig i a uns 500 metres del barranc de la

Confluència del barranc de la Valltorta i del barranc Fondo o d'Albocàsser.

Valltorta. Té un espai de 800 m², distribuït en diverses sales.

Any 1994. La Fàbrica Nacional de Moneda i Timbre va fer l'emissió d'una moneda de 20.000 pessetes, de la col·lecció «Cultura i Naturalesa», al revers de la qual sortia l'escena de caça de la cova dels Cavalls.

Any 1995. La Direcció General de Patrimoni presenta davant del Ministeri de Cultura la sol·licitud per a declarar el barranc de la Valltorta Patrimoni de la Humanitat.

26 de juny del 1996. El diari *Levante* publica el descobriment de sis nous abrics, al voltant de la serra del Molló (Tírig), de pintures rupestres a les proximitats de la Valltorta.

Maig del 1997. Seminari internacional de la conservació i difusió de l'art rupestre a l'aire lliure, promogut per la Universitat Internacional Menéndez Pelayo i realitzat al Museu de la Valltorta. En aqueix estudi, les comunitats autònomes amb art rupestre llevantí van presentar un projecte a la UNESCO per a declarar aquest art Patrimoni de la Humanitat.

2 de desembre del 1998. La UNESCO va declarar Patrimoni de la Humanitat l'art rupestre de l'arc mediterrani de la península Ibérica.

Any 1998. Es publica «Informe sobre la intervenció de conservació preventiva en la cova dels Cavalls», realitzat per E. Guillaumet i J. Chillida.

Any 1998. R. Martínez publica «Tírig. La Cova dels Cavalls a la Valltorta» i «Restauració de la Cova dels Cavalls a la Valltorta (Tírig)».

Any 1999. Neteja de les coves del Civil.

Any 1999. N. Mesado publica «El arte rupestre 'levantino' en Castellón» i

«Una excursión a La Valltorta».

Any 2000. R. Martínez publica «El parque cultural de Valltorta-Gasulla (Castellón)».

30 de novembre del 2001. Correus edita dotze segells amb el títol «Patrimoni Mundial de la Humanidad» on surt la imatge de la cova dels Cavalls, amb el nom del segell «Arte rupestre del Arco Mediterráneo».

Any 2001. A. Alonso i A. Grimal publiquen «Arte levantino en Castellón».

Any 2002. R. Martínez i V. Villaverde amb altres col·laboradors publiquen «La Cova dels Cavalls en el barranco de la Valltorta». Un monografia de la cova dels Cavalls actualitzada amb els nous coneixements al respecte.

Any 2003. P. Guillem i R. Martínez publiquen, en col·laboració amb J. Fernández, «Arte esquemático en el Barranc de la Valltorta (Castellón)» i «Nuevas perspectivas en el estudio del Arte rupestre y el poblamiento prehistórico en la Valltorta».

Any 2005. J. Fernández va publicar «El contexto arqueológico del Arte Levantino en el Río de les Coves (Castellón)», que era la seva tesi doctoral.

Any 2005. J. Fernández-López de Pablo, P. Guillem, R. Martínez i R. Pérez publiquen «Nuevos datos sobre el Neolítico en el Maestrazgo: l'abric del mas de Martí (Albocàsser)».

Any 2005. Pere Guillem i Rafa Martínez van publicar, amb la col·laboració de Josep Tomás, «Paisaje y Arte Rupestre. Los abrigos pintados del Barranc de la Valltorta y de la Rambla Carbonera», «Las escenas bélicas del Maestrazgo», «Arte rupestre de l'Alt Maestrat; las cuencas de la Valltorta y de la Rambla Carbonera» i «Las pinturas rupestres de Montegordo en el paisaje del Barranco de la Valltorta».

Any 2005. C. Olària publica «Sociedades prehistóricas del Alto Maestrazgo (Castellón) y las expresiones gráficas del llamado "arte levantino"».

Any 2006. R. Martínez i P. Guillem publiquen «Arte esquemático en el Barranc de la Valltorta (Castellón)», «On són les dones. Una aproximació a la distribució de les figures femenines d'estil llevanti en el Parc Cultural Valltorta-Gasulla» i «El horizonte gráfico Centelles y suposición en la secuencia del Arte Levantino del Maestrazgo» amb V. Villaverde.

Any 2007. Carme Olària i Puyoles, catedràtica de Prehistòria de la Universitat Jaume I de Castelló, publica el llibre «Un passeig per la Prehistòria. Guia de l'art rupestre llevanti de Castelló».

Any 2007. I. Domingo, E. López, V. Villaverde i R. Martínez van publicar «Los Abrigos VII, VII, IX de les Coves de la Saltadora (Coves de Vinromà, Castelló)».

18 de gener del 2008. Apareix en diversos diaris la notícia que la televisió estatal xinesa (CCTV) estarà quatre dies filmant a la Valltorta com a part de un documental titulat «The Road of Civilizations», que es passarà com a presentació als Jocs Olímpics de 2008. L'organització dels Jocs Olímpics de Pequín 2008 va ele-

Arquer de la Valltorta cedit pel Museu de Cervera (Lleida).

gir la Valltorta com a imatge representativa d'Espanya en la gala d'inauguració.

Any 2008. Es publica «Arte rupestre y poblamiento prehistórico en el territorio de Valltorta-Gasulla», de P. Guillem, R. Martínez i Valentín Villaverde.

Any 2009. Es crea l'Associació d'Amics del Parc Cultural Valltorta-Gasulla (Amics Valltorta), amb els objectius de fomentar l'estudi, la divulgació i la conservació de l'abric amb art rupestre del barranc i les rodalies.

Any 2010. F. Buchón i J. Palomar Vázquez publiquen «Catalogación y estudio de los abrigos del Parque Cultural de la Valltorta para la generación de la cartografía temática local y su análisis mediante sistemas de información geográfica».

28 de febrer del 2011. Tírig recupera l'arquer que es va arrancar de la cova dels Cavalls entre els anys 1930-1931 i que va recuperar Agustí Durán i Sanpere l'any 1934, per dipositar-lo al Museu de Cervera (Lleida).

Abril del 2011. Es publica el llibre Valltorta-Gasulla, de Ramón Viñas i Guillermo Morote, que és una reedició revisada, modernitzada i reestructurada de llibre *La Valltorta*, de Ramón Viñas de l'any 1982.

Any 2011. P. Guillem, R. Martínez i V. Villaverde publiquen «Arte Rupestre en el Riu de les Coves (Castellón)» on es presenten les últimes troballes d'art rupestre a la Valltorta i els voltants.

11 d'octubre del 2012. Es conclou un estudi de arqueoacústica al barranc de la Valltorta, realitzat per les Universitats de Barcelona i de Saragossa, on es suggereix que les pintures rupestres estan ubicades als llocs amb millor sonoritat.

Any 2014. Monitorització amb 4D-VG de l'art rupestre al Parc Cultural Valltorta-Gasulla.

2 de juliol del 2015. El BOE publica l'acord del Consell de la Comunitat Valen-

ciana del 5 de juny del 2015, pel qual s'aprova la relació de coves, abrics i llocs amb art rupestre de la província de Castelló i la seva inscripció en la secció primera de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

5 de juny del 2016. La Diputació de Castelló ha publicat un estudi científic de l'art rupestre dels barrancs de la Valltorta i Gasulla i de la Pobla de Benifassà, coincidint amb la propera celebració del centenari del descobriment de les pintures de la Valltorta.

27 de setembre del 2016. Finalitza la catalogació en 4D de les pintures rupestres de la Valltorta-Gasulla a càrrec de Juan Francisco Ruiz, de la Universitat de Castella-La Manxa, i altres investigadors.

11 de novembre del 2016. El Parc Cultural Valltorta-Gasulla es declara Bé d'Interès Cultural (BIC), pel Decret 168/2016 d'11 de novembre del Consell.

17 de març del 2017. La Casa de la Cultura de Tírig ha acollit l'exposició «100 años de arte rupestre castellonense en la obra de Juan Bautista Porcar».

30 de març del 2017. Es presenta a Castelló el web 4D VULL referent a l'art rupestre de la Valltorta aprofitant el centenari del descobriment de les pintures.

28 d'abril al 01 de maig del 2017. Tírig celebra el centenari del descobriment de la Valltorta amb diversos actes culturals, conferències i altres activitats.

29, 30 de setembre i 1 d'octubre del 2017. La Generalitat Valenciana i la UJI organitzen unes jornades acadèmiques anomenades *100 Anys d'Art Rupestre a Castelló. La Valltorta-Morella la Vella*, amb la participació de molts especialistes en el tema.

Finals any 2017. L'Ajuntament de les Coves instal·la un mural de trencadís de ceràmica per commemorar el centenari del descobriment de la Valltorta.

Bibliografia

- ALCAHALÍ, BARÓN. «Los frescos prehistóricos de Tírig (Castellón)». *Archivo de Arte Valenciano* III, 3, València 1917.
- ALMAGRO GORBEA, Martín. *Antonio Beltrán Martínez (1916-2006)*. Complutum Vol. 17 págs. 257-295. Madrid 2006.
- ALMAGRO GORBEA, Martín. *Eduardo Ripoll Perelló (1923-2006)*. Complutum Vol. 17 págs. 257-295. Madrid 2006.
- ARCO, Luis del. «Descubrimiento de pinturas rupestres en el barranco de Valltorta (Castellón)». *Boletín de la Real Academia de la Historia*. Julio-Septiembre. Madrid 1917.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE AMIGOS DE LA ARQUEOLOGÍA. Boletín nº 46. 2010-2011.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, Antonio. *Arte rupestre levantino*. Universidad de Zaragoza. 1968.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, Antonio. *Problemas del Arte Rupestre Levantino en la provincia de Castellón*. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses Nº 11. Castellón 1985.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, Antonio. *Arte rupestre levantino de la provincia de Castellón*. Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana nº 05. Castellón Marzo 1986.
- BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA.
- BIBLIOTECA VIRTUAL DE PRENSA HISTÓRICA.
- BOE del Jueves 2 de Julio de 2015. Comunitat Valenciana. Acord de 5 de juny de 2015, del Consell, pel qual s'aproven la relació de coves, abrics i llocs amb art rupestre de la província de Castelló i s'inscriuen a la secció primera de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.
- CABRÉ AGUILÓ, Juan. «Las pinturas rupestres del Valltorta». *Actas y memorias: Año 2 Volumen 2. Memoria XVI. Sección 14. Museo Antropológico Nacional*. 31-12-1923. Madrid págs. 107-118.
- CABRÉ, J. *Las pinturas rupestres de la Valltorta: Escena bélica de la Cova del Civil*. AMSEAP. Madrid 1925, págs. 2
- CRUZ BERROCAL, M.; GOYTE SAMANIEGO, J.; LEAL VALLADARES, J.G.; LÓPEZ DOMÍNGUEZ, M. «Crítica al estudio del arte levantino desde la perspectiva bibliométrica». *Revista Trabajos de Prehistoria*. Nº 56 págs.

- 53-75. Madrid 1999.
- DURÁN I SANPERE, A; PALLARÉS, M. Pintures rupestres. «Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló)». *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, VI, 1915-1920, pàg. 444. Barcelona, 1923.
- ESTEVE GÁLVEZ, FRANCISCO. *Probable significado de unas pinturas rupestres del Maestrazgo*. Diputación de Castellón. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses Nº 1. Castellón 1974.
- FERRER MAESTRO, J. José (coordinador). «El arte rupestre en la provincia de Castellón: historia, contexto y análisis». Publicacions de la Universitat Jaume I. Castellón 2013.
- FORTEA, J. *En torno a la cronología relativa del inicio del arte levantino*. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia. Vol. 11 págs. 185-197. Valencia 1975.
- GRACIA ALONSO, FRANCISCO. «Las investigaciones de Leo Frobenius y el Forschungsinstitut für Kulturmorphologie sobre el arte rupestre en España (1934-1936)». *Pyrenae* núm. 40 vol. 1 (2009).
- GRIMAL, Alexandre. «Cuestiones en torno a la investigación del arte rupestre postpaleolítico». *Revista de arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses*. Nº 16 págs. 177-192. Huesca 1999.
- GUILLEM CALATAYUD, Pere M. i MARTÍNEZ VALLE, Rafael. «Arte Esquemático en el Barranc de la Valltorta (Castellón)». *Actas de I Congreso de Arte Rupestre Esquemático en la Península Ibérica*. Grupo Desarrollo Rural Vélez. Págs. 305-314. Comarca de los Vélez. 07-05-2004.
- GUILLEM, P.; MARTÍNEZ, R.; VICENTE, M. i TOMÁS, J. «Las pinturas rupestres de Montegordo en el paisaje del Barranco de la Valltorta». *Actas del Congreso Arte Rupestre en la España mediterránea*. Alicante 2004. Págs. 185-194. Alicante 2005.
- GUILLEM, P. Paisaje y Arte Rupestre. «Los abrigos pintados del Barranc de la Valltorta y de la Rambla Carbonera». *Arte Rupestre en la Comunidad Valenciana*. Generalitat Valenciana. Págs. 227-238. València 2005.
- GUILLEM, P. «Las escenas bélicas del Maestrazgo». *Arte Rupestre en la Comunidad Valenciana*. Generalitat Valenciana. Págs. 239-252. València 2005.
- GUILLEM CALATAYUD, Pere Miquel. «Arte rupestre en el Riu de les Coves (Castellón)». *Monografías del Instituto de Arte Rupestre*. Vol. 3. Generalitat Valenciana. 2011.
- GUSÍ I JENER, Francesc. Bibliografía de Arte Rupestre del Arco Mediterráneo Peninsular (1950-2002). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonenca*. Págs. 89-145. Castelló 2001.
- GUSÍ I JENER, Francesc. Bibliografía Arqueológica castellonense V (2005-2011). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonenca*. Págs. 145-163. Castelló 2012.
- HEMEROTEQUES DELS DIARIS: ABC; El Mundo; Las Provincias; La Vanguardia; Levante EMV i Mediterráneo.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, Mauro. «En el recuerdo F. Jordá, A. Beltrán, E. Ripoll y P. Acosta y los orígenes del arte esquemático». *Cuadernos de Arte Rupestre*. Nº 4 págs. 13-28. Murcia, 2007.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael. *Restauració de la Cova dels Cavalls a la Valltorta (Tírig)*. Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo. Benicarló, Enero-Junio 1998.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael. *El Parque Cultural de Valltorta-Gasulla (Castellón)*. Trabajos de Prehistoria, 57, nº 2. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Año 2000.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i VILLAYERDE BONILLA, Valentí. *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta. Monografia del Instituto de Arte Rupestre*, Vol 1. Museu de la Valltorta, Generalitat Valenciana, 2002.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael. *La Cova dels Cavalls y la Valltorta en los últimos ochenta y cinco años*. Dirección General de Patrimonio Artístico. Generalitat Valenciana. Págs. 19-31. Valencia 2002.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. Arte rupestre de l'Alt Maestrat; las cuencas de la Valltorta y de la Rambla Carbonera. *Actas del Congreso Arte rupestre en la España mediterránea*. Págs. 71-88. Alicante, 2004.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. El Parque Cultural de la Valltorta-Gasulla (Castellón). *Revista Penyalgosa* Nº 3 IV época. Diputación Provincial de Castellón. Págs. 73-66. Castellón, 2002.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. Arte esquemático en el Barranc de la Valltorta y de la Rambla Carbonera. *Actas del Congreso Arte Rupestre Esquemático en la Península Ibérica*. Págs. 305-314. Comarca de Vélez (Almería). 2004.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael. Décadas de descubrimientos y estudios: La investigación del Arte Rupestre de la Comunidad Valenciana. *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*. Págs. 41-61. Valencia, 2005.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. Arte Rupestre de l'Alt Maestrat: las cuencas de la Valltorta y de la rambla Carbonera. *Actas del Congreso Arte rupestre de la España mediterránea. Instituto Alicantino de Cultura*. Págs. 71-88. Alicante 2005.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. «Arte rupestre y poblamiento prehistórico en el territorio de Valltorta-Gasulla». *Actas del IV Congreso del Neolítico Peninsular*. Tomo I. Págs. 31-40. MARQ.

- Diputación Provincial de Alicante. 2008.
- MARTÍNEZ VALLE, Rafael i GUILLEM CALATAYUD, Pere M. «La Valltorta; en los orígenes del Arte Levantino». Boletín del centro de Estudios del Maestrazgo nº 94. Benicarló, Julio-Diciembre 2015.
- OBERMAIER, Hugo; WERNERT, Paul. *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón)*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, memoria núm. 23. Madrid, 1919.
- OLÀRIA PUYOLES, Carme. *Un passeig per la prehistòria, Guia de l'art rupestre llevantí de Castelló*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló any 2007.
- RIPOLL PERELLÓ, Eduard. *Notícia sobre l'estudi de les pintures rupestres de "La Saltadora"* (Barranc de la Valltorta, Castellón). Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad XIV. Págs 9-24. Any 1970.
- ROYO LASARTE, José. Dr. D. Antonio Beltrán Martínez (1916-2006). *Cuadernos de Arte Rupestre* Nº 3 págs. 2005-214. Murcia 2006.
- SAN NICOLÁS DEL TORO, Miguel. Siete años después de la declaración de patrimonio de la humanidad del arte rupestre del arco mediterráneo de la península ibérica. *Cuadernos de Arte Rupestre*. Nº 2 págs. 221-236. Murcia 2005.
- VAL, Mª José de. «Yacimientos líticos de superficie en el barranco de la Valltorta (Castellón)». Diputació de Castelló. *Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques*. Nº 4 págs. 45-78. Castelló 1977.
- VILLAVARDE, V.; LÓPEZ, E.; DOMINGO, I.; MARTÍNEZ, R. *Estudio de la composición y el estilo, en la Cova dels Cavalls, en el Barranc de la Valltorta*. Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Museu Valltorta. Tírig 2002. Págs. 135-190.
- VILLAVARDE, V.; GUILLEM CALATAYUD, P.M. i MARTÍNEZ VALLE, R. «El Horizonte gráfico Centelles y su posición en la secuencia del Arte Levantino del Maestrazgo». *Zephyrus*, tomo LIX. Universidad de Salamanca. Págs. 181-198. Salamanca, 2006.
- VIÑAS VALVERDÚ, Ramón. «Peligro en las pinturas de arte levantino. Barranco de la Valltorta». *Speleon* nº 18 CEC. Barcelona 1971. Págs. 75-79.
- VIÑAS, R. «Figuras inéditas del barranco de La Valltorta». *Ampurias*, núm. 41 42, Barcelona, págs. 1-34, 1979-1980.
- VIÑAS, R. «La Valltorta y su conjunto rupestre, Castellón de la Plana, España». *Actas del X Congreso de UISPP (México, DF)*. Pág. 12, 1981.
- VIÑAS, R; SARRIÁ, E. «Noticia de un nuevo conjunto de pinturas rupestres en Albocàsser». *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonense*. Nº 8 págs. 307-310. Castellón 1981.
- VIÑAS, R. *La Valltorta*. Arte rupestre del Levante español, Edicions Castell, S.A. Págs 1-191. Barcelona 1982.
- VIÑAS, Ramón. «La Valltorta i el seu conjunt rupestre». Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló. *Llançol de Romaní* nº 3. Castelló 1983.
- VIÑAS, R. i MOROTE, J.G. *Arte Rupestre de Valltorta-Gasulla*. Museo y Parque Cultural. Asociación de Amigos del Parque Cultural de la Valltorta y su Museo. Fundación Caja Castellón. Bancaja. Castellón 2011.
- VIÑAS, Ramón; MOROTE, Guillermo i RUBIO, Albert. «El proyecto: Arte rupestre del parque Valltorta-Gassulla y zona norte de Castellón (Campana 2008-2009)». *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*. Castelló 19 de maig del 2016.